Kovács János

AZ ÉRTELMISÉGI LÉTRŐL ÉS A POLGÁRFOGALOMRÓL

A polgárság fogalmának korszakokon átívelő jelentésváltozásai

Mielőtt a magyar értelmiség helyzetével, súlyával, a polgárság fogalmával és a polgári társadalom víziójával foglalkoznánk, elkerülhetetlennek tűnik, hogy megkíséreljünk valamiféle definíciót adni arra, miben is áll az értelmiség szerepe, mi annak *differentia specifica*ja, illetve hogy milyen attribútumai, értéktartalmú kötöttségei vannak a polgári (középosztályi) létnek. Ha az értelmiségi lét kulturális, szociológiai és gazdasági aspektusait is számba akarjuk venni, úgy elkerülhetetlenné válik, hogy behatóbban foglalkozzunk a „polgárság", a „középosztály" és az „elit" fogalmával is.

A polgárság fogalma korszakonként eltérő, és a tudományos vizsgálódás különböző aspektusai szerint olyan komplex, sokszor ellentmondásos jelentéstartalommal telítődött, ami gyakran nehézkessé teszi a megfelelő értelmezést. Cicero a kései Római Köztársaság társadalmát, a *civitas*t (vagy *res publicá*t) alkotó polgárok jog által egyesített közösségeként írja le, amely a jogok mellett kötelezettségeket (*munera*) is keletkeztet számukra. A polgárság fogalma ebben a vonatkozásban tehát nemcsak jogi kötőerőt jelent, hanem egyfajta felelősséggel vegyes közösségi tudaton (és kollektív szabadságeszményen) alapuló „társadalmi szerződést".[1] Amikor a görög *polisz* vagy az ókori Róma polgárfogalmáról beszélünk, akkor e fogalmi absztrakció korszakonkénti jelentésváltozásainak és jelentésbővüléseinek ellenére számos olyan elemet felfedezhetünk, amelyek a mai polgárfogalmunkban (helyesebben polgárfogalmainkban) is megtalálhatók. Ilyenek a közösségi gondolatot, az állampolgárság mint jogi státusz (polgárjog), a közösségi szabadságeszmény és bizonyos fokú autonómia – habár a polgári forradalmak időszakáig az egyéni autonómia, az individualista, negatív szabadságfelfogás („szabadság az államtól", „be nem avatkozás") helyett a közösségi szabadság és felelősségérzet állt a középpontban (a kötelezettségek megelőzték a jogokat). A középkori város (Magyarországon leginkább a „szabad királyi város", bár a mezővárosok is rendelkeztek bizonyos kiváltságokkal) az önkormányzásnak és önigazgatásnak már egy sokkal szűkebb perspektíváját kínálta a polgársága számára, mint az önálló politikai entitásként létező *polisz*, azonban a városi polgárság, mint társadalmi (és jogi) státusz, egyre kiforrottabb értelmezést nyert. A felvilágosodás kétségbe vonta a legfőbb szuverén szakralitását (uralkodásának Isten kegyelméből való voltát), ezzel megkérdőjelezte a hatalom birtokosainak kiváltságait, az úgynevezett feudális struktúrákat, hadat üzenve az uralkodói abszolutizmusnak, a nemesi előjogoknak, végső soron a fennálló rendszer, az *ancien régime* tradicionális legitimitásának és társadalom-

szervezési eszményének. Ezt a paradigmaváltást alapozták meg a társadalmi szerződéselméletek, az ekkor még többé-kevésbé összefonódó nacionalizmus és liberalizmus, a gyakorlatban pedig a polgári forradalmak és a polgári alkotmányosság.[2] A polgári jelző ebben a korszakban összefonódott a progresszióval (illetve a francia forradalom *liberté, égalité, fraternité* hármas jelszavával). A társadalomátalakulási pálya sok szempontból determinálja azt, hogy a polgárság, illetve az értelmiség milyen szerepet vindikálhatott magának az egyes korszakokban. Bibó a magyar helyzetet így írja le: *„A 16. századtól kezdve, a földesúri hatalom felülkerekedésével, a Dózsa-forradalom leverésével és a királyi hatalom külföldre kerülésével Magyarország meglehetősen beleszorult a ridegebb keleti társadalomfejlődés formájába, ami a jobbágyi állapot elromlásával, a polgárság elsorvadásával és az önálló értelmiségi réteg fejlődésének az elakadásával járt. Ekkor alakult ki Magyarországon az a werbőczyánus jogi kultúrájú igazgatási értelmiségi réteg, amely valójában a nemesség társadalmi-hatalmi szerkezetének volt a merő függvénye, s társadalmi öntudatát elsősorban nem a maga értelmiségi szerepe, hanem nemes volta vagy a nemességgel való kapcsolata adta meg. (…) A szabadságharc bukása, a köznemesség és a nemzeti értelmiség legjobbjainak szétszóródása, a nemzeti értelmiség öntudatának és önbizalmának a megtörése ezt az egész folyamatot megakasztották. Amikor a kiegyezés az önálló magyar államvezetést és igazgatást bizonyos körön belül újból lehetségessé tette, akkorára már ez a magában is szűkre szabott lehetőség egy társadalmilag és gazdaságilag defenzívába szorult köznemességet s egy megriadt és a hatalommal kiegyezni kész értelmiségi réteget talált. A köznemesség és a nem nemes honorácior réteg összeolvadása folyt tovább, de ez az összeolvadás immár a nemesi öntudat túlsúlyának a jegyében történt”.*[3] Az első világháború megrázkódtatásai és az 1919-es Tanácsköztársaság tapasztalata érlelte ki a magyar értelmiség ellenforradalmi szerepét, összefonódását a keresztény középosztállyal (ami ekkor még szorosan kapcsolódott a születésrendi eredetű társadalmi ranggal, a nemességgel). A születésrendi társadalmi státusz, a társadalmi szerepkör(felfogás), a szakmai teljesítmény és a gazdasági háttér („vagyoni közép”) nem különültek el egymástól, ami státusz-inkonzisztenciákba, illetve – miként Bibó fogalmaz[4] – a szakszerűségi és osztályszempontok végzetes összekeverésébe torkollottak. A polgárság mint önálló társadalmi osztály meghatározása a marxista történelem- és társadalomszemlélet nyomán kristályosodott ki, s így a polgárságnak a társadalmi formáció-elméletben legfeljebb pillanatnyi pozitív szerep jutott, s az is csak analitikus értelmezési keretbe foglalva (igaz, a még feudális alapokon nyugvó társadalomban a polgárság nemcsak a nemességgel, de a proletariátussal és a szegényparaszti tömegekkel is szemben áll ebben az interpretációban). Az államszocializmus éveiben a polgárság „rendszeridegennek” számított, a „meghaladott” tőkés társadalmi struktúra uralkodó, „kizsákmányoló” osztályát („burzsoázia”)[5] jelölte. A rendszerváltozás hajnalán a „polgári társadalom” hívószava a demokrácia, a túlközpontosítással szembeni önszerveződés és a jólét ígéretét hordozta. Nem véletlen, hogy a magyar önkormányzati törvény[6] megalkotásakor – francia modell alapján – az önkormányzatiság eszményét, a helyi közösség részéről megnyilvánuló igényét hangsúlyosabbnak érezte a törvényhozó, mint a települések önkormányzásra való képességét (már csak amiatt is, mert a tanácsrendszerrel szemben az önkormányzatokban nem a hatalom helyi szerveit, hanem a helyi hatalom szerveit látta). A rendszerváltoztatást követően

a kelet-közép-európai és kelet-európai gondolkodóknak, társadalomtudósoknak a dialektikus materializmus és a szocialista realizmus korábban kikezdhetetlen dogmáin túl a társadalom osztályalapú felfogásával is le kellett számolniuk. Ez nem mindenkinek sikerült. A „polgárság" kifejezéshez manapság sokkal inkább a jog, az önszerveződés (ennek gazdasági és kulturális feltételei) és az autonómia kulcsszavak tapadnak, míg a történeti vagy osztályalapú megközelítések kevésbé hangsúlyosan jelennek meg. A polgári egyén értelmezésének szintjén fontos még a biztos egzisztencia, a műveltség és a társadalmi szolidaritással részben megfeleltethető, egyéni felelősséggel vegyes közösségi eszmény.

A polgári létről, a polgárosodás és a középosztályosodás kérdéseiről

A szociológiai értelemben vett széles középosztály a polgári-demokratikus berendezkedés alapja, stabilizáló tényezője. Az értelmiségi lét potens – közösségi, a társadalmi folyamatokra hatni képes – formában csak az ilyen társadalmakban terjedhet el. Az értelmiségi lét feltételeit, az úgynevezett értelmiség státuszát, közösségi attitűdjeit és újratermelődésének (társadalmi mobilitás, státusz-inkonzisztenciák) lehetőségét nagyban determinálja egy társadalom szociológiai, gazdasági, tudati (identitás, felelősségérzet, közösségi szellem, műveltség, értékszemlélet) rétegződése.

Sik Endre és Szeitl Blanka a TÁRKI Társadalmi Riport című 2016-os kiadványában megjelent elemzésében[7] azokat tekinti polgárnak, akik a polgárság három dimenziója (polgári lét, polgári múlt és polgári értékrend) közül legalább kettőnek megfelelnek. A marxista szemlélet meghaladásával a hazai társadalomtudományok is új aspektusokból kezdték vizsgálni a polgárságot és a polgárosodás (gazdasági, szociokulturális, identitásalapú) folyamatát. Sőt, a „polgári Magyarország" hívószava, víziója, politikai programja is megfogalmazódott.[8] A demokratikus jogállam megszilárdulása, a piacgazdaság vállalkozói rétegének kialakítása, a „középosztályosodás" felerősítésének artikulált szándéka, a káderszemlélet helyett egy meritokratikus felfogás megfogalmazása és a kritikus értelmiségi attitűd kimunkálásának igénye mind ebbe az irányba mutattak. Bő negyedszázaddal később joggal tehetjük fel a kérdést, hogy hol akadtunk meg ezen az úton? Miért nem sikerült széles – nyugati értelemben vett – középosztályt teremtenünk, miért nem sikerült tőkeerős kis- és középvállalkozásokat létrehoznunk nagy számban, mikor és miért veszett el a magyar értelmiség autonómiája – ha ugyan volt alkalma kialakulni –, miért maradt politikai értelemben gyenge a civil társadalom, miért koptak meg a hatalommal szembeni ellensúlyok, és miért erősödött fel az apátia a részvételi politikai kultúra helyett? Vajon mindez kódolva volt az elitviselkedésben, az államszocializmus évtizedeinek gazdasági, szociológiai hagyatékában, a rendszerváltoztatás miként jében, az irracionálisan magas társadalmi várakozásokban, a történelem viharai közepette formálódott „magyar néplélekben", esetleg a külső determinációkban? Ezek a kérdések külön-külön is hosszas fejtegetést igényelnének, így kibontásukra ehelyütt sajnos nem vállalkozhatunk.

Ami a középosztályi lét gazdasági kritériumát jelenti, Tóth István György több fogódzót is ad számunkra tanulmányában.[9] Egyrészt megemlíti, hogy *„közgazdasági értelmezésekben/elemzésekben középosztályba tartozni annyit tesz, mint a jövedelem-eloszlás közepén elhelyezkedni"*, ugyanakkor hozzáteszi: *„Magyarországon a jövedelmi középhez tartozók nem tekinthetők a szó szociológiai értelmében vett*

»középosztálynak«".[10] Nemzetközi (európai) kitekintésben – vásárlóerő-paritáson mérve – a képletet tovább árnyalja, hogy *„a magyar jövedelmi középréteg legtehetősebbjei legfeljebb akkora vásárlóerővel rendelkeznek, mint például a portugál középréteg legkevésbé tehetősei."*[11] Sik Endre és Szeitl Blanka a polgári lét tartalmával kapcsolatban – egy 2015-ben végzett kutatás nyomán[12] – három kritériumot vázol fel: *1)* polgári értékrend („polgárként gondolkodni"); *2)* polgári lét („a polgárként való létezés anyagi alapjai"); *3)* polgári múlt („az örökölt polgári lét").[13] A szerzők szerint a polgári léthez az *1)* és a *3)*, illetve az *1)* és a *2)* dimenzió is elegendő lehet. A tanulmány szerzői megállapítják, hogy *„ha a fenti három dimenzió együttállását vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a lakosság csupán 4%-a tekinthető »tökéletes polgárnak« (akik mind a tíz változónk – alábbi ábra – tekintetében polgárként viselkednek) – (…) a lakosság további 11%-a nevezhető polgárnak, amennyiben két-két dimenzió esetében teljesítik a polgárként való definiálás valamennyi kritériumát, a többiek (a lakosság további 30%-a) legfeljebb »polgárgyanúsak«."*[14] A polgári lét változói között láthatjuk a „városiasságot", mint fontos tényezőt. A polgári életvitel szempontjából még ma is releváns a városi, városközeli lakóhely. Számos kistelepülés létezik az országban, ahol az értelmiség ma is alapvetően a hagyományos orvos-tanító-pap-jegyző szerepekre koncentrálódik.

A polgárrá válás három dimenziójának változói		**A teljes minta %-ában**	**Kumulatív,* %**
A polgári lét változói			
Szubjektív anyagi jólét[a]	A kérdezett önértékelése szerint jól él.	62	62
Lakáshelyzet[b] (külső)	Legalább átlagos piaci értékű lakóövezetben él.	46	36
Városiasság	Legalább városi szintű településen, vagy városokhoz közeli községekben él.	80	34
Lakás (belső)	Lakása állapota jó, azaz nem romos, nem dohos, stb.	89	32
A polgári „örökség" változói			
Sok könyvük van otthon	Legalább 100 db könyvük van otthon	36	36
Emberi tőke	Legalább az egyik szülő érettségizett vagy ennél képzettebb.	29	16
Lakhatás	Olyan lakásban él(t), amelynek ő (is) tulajdonosa.	80	15
A polgári értékrend változói			
Középosztálytudat[c]	Az alsó-középosztályba, középosztályba, felső-középosztályba vagy felsőosztályba sorolja magát.	53	53
A demokráciát jó dolognak tartja[d]	Véleménye szerint a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb.	49	30
Szavazási hajlandóság	Ha most vasárnap lennének a választások, biztosan elmenne szavazni.	45	17
Megjegyzés: *N=2512*			

A polgárrá válás három dimenziójának változói és arányuk
Forrás: Sik Endre – Szeitl Blanka: Polgárság a mai Magyarországon. In TÁRKI Társadalmi Riport 2016, 127. o.

Az ábra jól rávilágít arra, hogy a polgári létnek az életszínvonalon (jövedelmi, vagyoni helyzeten) túl értéktartalmú, műveltségbeli (iskolázottság, könyvolvasás, „kultúrafogyasztás", nyelvtudás), szemléletbeli kötöttségei is vannak, de a kooperáció, a szociális aktivitás, a demokratikus intézményekbe vetett bizalom szintén ide sorolhatók. A magyar társadalom szociológiai rétegződése, politikai kultúrája sem a polgári társadalomszemlélet megerősödésének, sem a polgári, értelmiségi autonómiának nem kedvez.

Egy meritokratikus elven működő társadalomban az értelmiség és az elit kifejezések szorosan összekapcsolhatók. *„Az elitszerepet Bibó – Németh Lászlóhoz hasonlóan – mindig összeköti az értelmiségi szereppel. Amikor erről ír, ezen láthatólag erkölcsi felelősséggel végzett értékteremtést, értékőrzést és közvetítést ért."*[15] Az értelmiségi lét funkciói talán e kritériumok mentén ragadhatók meg leginkább: az erkölcs a normativitást, a társadalmi konvenciók tiszteletét, a felelősségérzet a preszociális attitűdöt, a közösségért való tenni akarást, az értékőrzés a kultúrába ágyazott és objektív értékek tiszteletét, a közvetítés pedig ezen értékek társadalom irányába való exponálását jelenti. Ehhez azonban társadalmi és gazdasági tőke, közbizalom és tekintély (autoritás) szükségeltetik. Csak ezek birtokában vállalhat elitszerepet az értelmiség. Az elit felelőssége ekképpen az értékőrzés mellett a közérdek szolgálatában és érvényre juttatásában rejlik. Ami nehézséget jelenthet, az a közjó fogalmának eltérő megközelítése. Egy oligarchizálódott, a nepotizmus jegyeit magán viselő, a politikai lojalitást a teljesítményelv elé, a magánérdeket (vagy pártérdeket) a közérdek elé helyező társadalmi struktúrában az „elit" kifejezés (politikai és gazdasági értelemben egyaránt) devalválódik, hiszen a legitimációt és a köztiszteletet adó teljesítmény kopik el mögüle.

Érdekes lehet az „értelmiségieket" különböző szegmentációs vizsgálatoknak alávetni: elemezni a falusi, kisvárosi, nagyvárosi értelmiségi szerepeket, a különböző generációk világképét és értelmiségi szerepfelfogását, a felsőfokú végzettség és az értelmiségi attitűd közötti korrelációt, az elsőgenerációs értelmiségiek helyzetét, az értelmiség egyes csoportjainak társadalmi státuszát, kollektív identitását, közéleti tájékozottságát, civil aktivitását, államhoz fűződő viszonyát, valamint a világpolgári és a lokális tapasztalatokkal rendelkező értelmiségi réteg látásmódja közötti különbözőségeket.

Az értelmiség opportunizmusáról és a zsarnokságszerető értelmiségről

Mark Lilla *A zabolátlan értelem* című kötetében[16] beszél az értelmiség azon fajtájáról, amelyik hajlandó kiszolgálni a zsarnoki rendszereket, adott esetben azonosulni is azok vezérlő ideológiájával, hatalom- és társadalomfelfogásával. *„Az európai kontinens két nagy zsarnokságot is létrehozott a 20. században, a kommunizmust és a fasizmust, és ennek megfelelően egy új társadalmi szerepet is, amelyhez szükségünk van egy új elnevezésre: ő a zsarnokságszerető értelmiségi. (…) A legtöbb európai írástudó ezért inkább maradt az íróasztalánál,* és »*Szirakúzában*« csak gondolatban jártak, és figyelemre méltó, sokszor briliáns elképzeléseik voltak arról, hogyan lehet kimagyarázni azoknak az embereknek a szenvedését, akiket sohasem láttak szemtől szembe. Tekintélyes professzorok, tehetséges költők, befolyásos újságírók használták a tehetségüket arra, hogy meggyőzzék azokat, akik adnak a szavukra, hogy a modern zsarnokok felszabadítók, és az akaratlanul végbevitt bűntetteik nemes tettekké

lesznek, mikor majd megfelelő szemszögből látjuk őket."[17] Miként a szerző is rámutat, zsarnoki rendszerek eszmetörténeti, történeti-analitikus értelemben fakadhatnak a voluntarista racionalizmus érzéketlen arroganciájából, valamint egyfajta vallásos, irracionális ihlettségből. Az előbbire jó példa a felvilágosodás, ami a közkeletű narratíva szerint *„kitépte az európai társadalom kusza gyökereit a keresztény vallás és hagyomány éltető talajából, és bátorította a társadalom átalakítására törekvő nagyzoló kísérleteket, amelyeket a racionális rendről alkotott egyszerű elképzelés szerint terveztek meg. Az így festett képen a felvilágosodás nemcsak hogy életet adott a zsarnokságnak, hanem a saját intellektuális módszereiben is zsarnoki volt – abszolutista, determinista, rugalmatlan, intoleráns, érzéketlen, arrogáns, elvakult."*[18] A másik példa az irracionalizmus, a vallási/vallásos késztetések táplálta zsarnokság. *„A második világháborút követő évtizedekben a nyugati történészek sok figyelmet szenteltek a vallási irracionalizmusnak, és azt vették észre, hogy van összefüggés a modern zsarnokságok elmélete és gyakorlata, valamint az olyan vallási jelenségek között, mint a miszticizmus, a messianizmus, a kiliazmus, a kabbalisztika és általában a világvégevárás."*[19] Persze önmagában sem a „racionalizmus", sem az „irracionalizmus" nem kínál kielégítő magyarázatot a zsarnokság szárba szökkenésére (ez a distinkció eleve csak filozófiai magaslatról szemlélve tehető meg, és könnyen félrevezető lehet) vagy az értelmiség egy részének azon attitűdjére, amellyel igyekszik egy nem igazságos, esetleg kifejezetten elnyomó társadalmi rendszert legitimálni, konszolidálni, kiszolgálni. A felvilágosodás racionalizmusa maga is egy – antropológiai optimizmus által megtámogatott – hitrendszeren nyugodott: *„a történelemben először léptek fel olyan emberek, akik növekvő magabiztossággal és merészséggel állították, hogy pusztán az értelmükre támaszkodva meg tudják állapítani és orvosolni tudják a társadalom bajait, sőt hogy az általuk megalkotott elméletekkel és módszerekkel nemcsak a társadalom struktúrája, hanem az emberek valamennyi alapvető szokása is átformálható, jobbá tehető".*[20] Ez az organikus társadalomfejlődést és tradicionális legitimációt elvető, a hagyományos társadalmi struktúrákat és aktuális viszonyokat konvencionálisnak ítélő gondolkodásmód később visszaköszönt a technokrata kormányzás, a „társadalommérnöki" kísérletek feljebbvalóságának mítoszában, de éppúgy az erős ideológiai ihlettséggel bíró, a fennálló renddel szemben a radikális változás igényét megfogalmazó (sokszor deklaráltan illiberális, illetve antidemokratikus) politikai áramlatokban. Platón az igazságos államot kereste, ám tételeiben sokan – egyébként anakronisztikus módon – későbbi diktatórikus rendszerek megalapozását látták. A filozófusok által konstruált különböző államutópiák többségére igaz, hogy az állam céljáról, a hatalomgyakorlás és a társadalomszervezés módjáról, a közösség és az egyén, a köz- és a magánszféra viszonyáról vallott téziseik aligha feleltethetők meg a mai értelemben vett demokratikus berendezkedés, „szabad társadalom" deklarált értékeinek és származékos elvárásainak. S persze voltak olyan gondolkodók is, akik egy-egy totalitárius rendszer eszmei hivatkozási alapjává, teoretikusaivá váltak (még ha tanaikat erősen eltorzítva szűrték is át a gyakorlatba), vagy kompromittálódtak egy totalitárius rendszerrel, miként Carl Schmitt. Előbbire jó példa Karl Marx szellemi munkássága és a marxizmus (leninizmus), mely egyetemesnek (általánosnak, interdiszciplinárisnak) és egyedüliként tudományosnak vallotta magát, miközben egyébként elvetette a falszifikálhatóság lehetőségét, ami tudományfilozófiai szempontból már önmagában

árulkodó. Az utópikus államberendezkedéseket és társadalmi modelleket elénk táró gondolkodók történetileg gyakran destruktív hatásúnak bizonyult nonkonformizmusa mellett azonban célszerű kitérnünk a konformista értelmiség „destruktivizmusára" is. Ez utóbbinak alapvetően két fő esetét konstatálhatjuk. Egyik az, amikor az írástudók hódolnak a politikai, társadalomszervezési *main stream*nek és eltávolodnak a társadalmi valóságtól, gondolkodásmódjukat a racionalizmus, az empirikus tapasztalatok helyett ideológiai toposzok vezérlik. Ismerős számunkra a *„történelem vége"*[21] gondolata, majd a válságok során felerősödő „populizmusok" és „radikalizmusok" kijózanító hatása, és a nyomukban járó, felemás hatékonyságú önkorrekciós kényszer az *establishment* részéről. A másik esetben nem meghaladhatatlannak vélt dogmák, sokkal inkább az önérdek, a simulékonyság, a hatalom vagy egy potens politikai-gazdasági érdekeltség kiszolgálása vezérli megalkuvásra az értelmiség prominens szereplőit. Nemritkán maguk, a tudomány szereplői is egy-egy meghatározó ideológia, gondolati főáram mentén fejtik ki tevékenységüket, ami így inkább tekinthető tudatos narratívagyártásnak, mintsem a valóság objektív leírására, feltárására tett kísérletnek. *„Úgy tűnik, hogy a humán- és társadalomtudományok jelentős hányada vall egy filozófiát, melyet – jobb kifejezés híján – »posztmodernizmus«* néven fogunk *emlegetni. Ezt a szellemi áramlatot a következő ismérvekkel jellemezhetjük: a felvilágosodás racionalista hagyományának többé-kevésbé explicit visszautasítása, a tapasztalati ellenőrzéstől függetlenített elméleti diskurzus működtetése, valamint egy olyasfajta kognitív és kulturális relativizmus elfogadása, mely szerint a tudomány nem több, mint »narráció«, »mítosz« vagy társadalmi konstrukció a többi ilyen között."*[22]

Ami a jelenlegi magyar kormány állandó „szabadságharcos" retorikáját illeti, beszélnünk kell az „egyedül a világ ellen" romantikus képéről, ami heroikus toposzokban tárul elénk, gyakran ügyet sem vetve a prózai valóságra. Annyiban igazat kell adnunk a jelenlegi kurzusnak, hogy puszta naivitás azt gondolni, a liberális demokrácia annyira következetesen ragaszkodik saját értékeihez, hogy politikai ellenfeleit, kritikusait önnön idealizált eszményképének megfelelő eszközökkel támadja csak. A liberális demokrácia ugyanis az őt bírálókkal szemben sosem méltóztatott kellően liberálisnak lenni, miközben saját – jól artikulált – értékeit mindig a közérdek elé helyezte. Ez a magatartás a politikai korrektség és a politikai tudat emelte az abszolút igazság morális piedesztáljára. Miként Fukuyama mondotta: ezzel a történelem véget ért. *„Eppur si muove"* – kontrázhatnánk éles riposzttal. (Voltaire szállóigéje, miszerint *„nem értek egyet azzal, amit mondasz, de életem végéig harcolni fogok azért, hogy mondhasd"* rámutat arra, korunk liberálisai hol vétettek legnagyobbat a szabadság eszménye ellen.) A magyar értelmiség egy részét rabul ejtette a *„kultúrharc"* és az ostromlott vár effektus, megszűnt kritikus értelmiségként működni, és mint az elkényelmesedett entellektüel, elfogadta a készen kapott gondolati algoritmusokat, narratívákat, mítoszrendszereket, ellenségképeket. Eközben az illiberális demokráciát követendő mintaként megjelölő kormányzat[23] olyan mértékű központosítást és hatalomkoncentrációt vitt keresztül, ami a gyakran hangoztatott, és némileg elcsépeltté vált *„fékek és el-*

„Egy oligarchizálódott, a nepotizmus jegyeit magán viselő, a politikai lojalitást a teljesítményelv elé, a magánérdeket (vagy pártérdeket) a közérdek elé helyező társadalmi struktúrában az »elit« kifejezés (politikai és gazdasági értelemben egyaránt) devalválódik".

lensúlyok" rendszerének megerősítését az egyik legfontosabb igénnyé tette mindazok számára, akik irtóznak a közjót felülíró önérdek-érvényesítés átfogó gyakorlatától és a tömegek média általi manipulálásának hatásaitól. A „gulyáskommunizmus" értelmisége, a potens középosztály nélküli társadalom számára az irányított demokrácia adta keretek nemcsak elviselhetők, hanem kívánatosak is, s ha mégsem, a külső, fenyegető világerőkkel[24] és a belső ellenséggel[25] szemben még mindig a kisebb rosszat képviselik.

AZ ÉRTELMISÉGI PÁRBESZÉD ÉS A POLITIKAI ELEMZÉS NEHÉZSÉGEIRŐL

Bibó felfogásában *„az úr hűbéri-rendi jelenség, a középosztály kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az értelmiség örök emberi szerep"*.[26] Az értelmiségnek sajátja kell, hogy legyen a hatalommal, a társadalmi történésekkel szembeni kritikai attitűd, az érdemi párbeszédre (s nem öncélú vitákra) való törekvés, a közösségért való felelősségérzet, valamint az önreflexió képessége. Az értelmiségi létnek egyik alapfeltétele az autonómia, ami ugyanakkor nem jelent, nem jelenthet semlegességet, hiszen mindenkinek, akinek van egy határozott (szerencsés esetben nem statikus, dogmatikus) képe, felfogása a világról, s benne a saját szerepéről, annak rendelkeznie kell egy világos értékrenddel, letisztult gondolkodásmóddal. A mai magyar közélet viszonyai között nehéz egy ilyen szerepet elsajátítani, hiszen a pártpolitika „túlcsordulása" szinte minden területen, minden társadalmi szférában (sajnálatos módon gyakran a magánszférában is)[27] érzékelhető. A társadalom politikailag aktív részében domináns rendezési elv, viszonyulást meghatározó tényező a – józan ítélőképességet lerontó – „szekértábor-logika". Egyes, társadalmilag fontos kérdések olyan mértékben telítődnek heves érzelmeket, ösztönös politikai reflexeket kiváltó elemekkel, hogy eleve kudarcra ítélnek minden olyan próbálkozást, ami a másik fél motivációjának megértésére, esetleg igazságának belátására sarkallhatná a feleket. Visszatérve az autonómiához, az egzisztenciális függés kérdése sem kerülhető meg, hiszen a hivatásos szerep az esetek többségében egyben megélhetési pozíciót is jelent. Persze, nem érdemes úgy tennünk, mintha minden nehézség, negatívum csupán az elmúlt évek, évtizedek terméke volna, hiszen a mély társadalmi megosztottságoknak, az „eszmei barikádoknak" a múltba messzire visszanyúló szokása van. Ha az értelmiség nem volna foglya saját hitrendszereinek, jól felfogott anyagi érdekeinek, s politikai gyámkodás nélkül rálelne valamiféle „nemzeti minimumra", de legalább magáénak tudhatna egy egészséges szkepszist, amikor a nemzetközi történéseket, a belpolitikát vagy a társadalmi folyamatokat szemléli, úgy törekedhetne a politikai kultúra, az elitviselkedés nyitottabbá, konszenzusorientáltabbá tételére. Ez a jelenlegi viszonyok közepette utópiának, idealista naivitásnak tűnik. A gondolatkísérlet már ott elvetél, hogy valójában nincs olyan, hogy „az értelmiség", helyette intellektuális körök, szellemi szekértáborok, politikai-kulturális holdudvarok vannak, s ezeknek igazoló elve, önmeghatározásának része a „mi–ők" dichotómia. S mindez egyfajta háborús logikára felfűzve, ahol nem folytatható párbeszéd, tartalmában elmélyült és stílusában emelkedett vita (mint a népi–urbánus vita megannyi szellemi manifesztációja), s nem remélhető méltányosság a másik fél vagy annak közönsége részéről.

„(…) valójában nincs olyan, hogy »az értelmiség«, helyette intellektuális körök, szellemi szekértáborok, politikai-kulturális holdudvarok vannak, s ezeknek igazoló elve, önmeghatározásának része a »mi–ők« dichotómia."

A közéleti véleményformálás és a politikai elemzés dimenziója (az értelmiség felelősségének szemszögéből)

A fentebb vázolt probléma nem hagyja érintetlenül a politikai elemzés dimenzióját sem – legalábbis az elemzői tevékenység szélesebb nyilvánosság előtti művelését. Ha őszinték akarunk lenni, meg kell jegyeznünk, hogy ezt leginkább két tényező köti gúzsba: a piaci viszonyok és politikai kapcsolatok által meghatározott kényszerek, valamint a merev, dogmatikus gondolkodás. A politikatudománynak vannak axiómái, többé-kevésbé elfogadott elméleti absztrakciói, de a politikai elemzés legalább annyira szubjektív szempontokon nyugszik, mint amennyire merít ezekből. Az „elemzői társadalom" sem mentes személyes meggyőződésektől, értékorientációktól, és – sajnos – a pártpolitikai logikától sem, így az elemzői viták (már amennyiben mutatkozik rájuk igény) eredménye gyakran „süketek párbeszéde" lesz. A vita a politikai kultúra egyik alapja, ugyanakkor a tapasztalatok mégis azt a tézist erősítik, hogy sokszor teljesen meddő minden ilyen szándék és próbálkozás, mert hiányzik a nyitottság, a vitapartnerrel szembeni minimális tisztelet, az árnyalt gondolkodásmód és a józan belátás. A szereplők sokkal inkább azokat a kommunikációs lózungokat mondják fel, esetleg támogatják meg egy irányba mutató példákkal, tézisekkel, amelyeket az egyes pártok politikusainak szájából hallhatunk vagy a sajtóközleményekben olvashatunk. (Török Gábor ezt a jelenséget *„szóvivői elemzésnek"* nevezte,[28] ahol az elemzők valójában termékmenedzserekké, esetleg – G. Fodor Gábor nyomán – *„katonákká"* válnak.) S ha mégsem ennyire antagonisztikus a helyzet, gyakran akkor sem számíthatunk konstruktív, befogadó értelmiségi vitákra. A különböző világnézetű, más-más krédóval rendelkező elemzők gyakran alternatív valóságokat elemeznek – különböző forrásból merítve, információkat másként dekódolva, eltérő narratívát vázolva, gyakran egy-egy partikuláris politikai közösség mítoszrendszerét, valóságértelmezését segítségül híva. Ami marad, az leginkább szubjektív, és sokszor logikailag sem koherens. Ez azonban kérdéseket vet fel az „alkalmazott" politikatudomány tudományos jellegét illetően. A politológiában, a politikai szociológiában, illetve általában a társadalomtudományok területén nyilvánvalóan más lehetőségei, korlátai vannak a teoretikus és empirikus megismerésnek, mint a természettudományok esetében. Épp ezért vannak, akik hangsúlyosan különbséget tesznek a politológus/társadalomtudós és a politikai elemző szerepe között. Nehéz helyzetbe kerül a nyilvános szereplést vállaló elemző, mert mind a média, mind a közügyek iránt érdeklődő polgárok részéről van egy erős elvárás, hogy bonyolult politikai, társadalmi folyamatokra, dilemmákra képes legyen egzakt válaszokat, időnként lényeglátó leegyszerűsítéseken alapuló magyarázatokat, vagy épp megalapozatlan prognózisokat adni. Emellett a közvélemény gyakran nem mértéktartó, objektív megközelítéseket vár, sokkal inkább állásfoglalást, vagyis óvatoskodó magyarázatok helyett iránymutatást, amelynek tartalma lehetőség szerint egybevág a célközönség által preferált politikai szereplőknek az adott témában megfogalmazott üzeneteivel. A „függetlenség" eszménye nem illeszthető be a mi–ők dichotómia („szekértábor-logika") uralta koordináta-rendszerbe, s minden, a hallgatóság egy részének nem tetsző „kibeszélés", kritika gyanút kelt, szkepszist ébreszt a befogadó közegben. A „valódi" politikai elemzés, a politikatudomány tudományos igényű művelése ekképp visszaszorul a szakmai műhelyekbe (már amennyi-

ben ott nem érvényesülnek politikai és ideológiai elvárások – például a publikálás tekintetében) vagy az elemzői-tanácsadói szerep nem nyilvános plénumaira. A politikatudományt azonban nem lehet ilyen módon „élveboncolni", hiszen az legalább olyan fokú leegyszerűsítés volna, mint amit a fentebb megnevezett szereplők várnak a tudomány nyilvános művelőitől.

Mi lehet hát a megoldás, hogy e szubjektív, „termékmenedzseri" szerepből mégis kibillentsük a (nyilvános) politikai elemzést (nem az egyes szereplőket, hanem magát az elemzést)? Nem nehéz belátni, hogy maguk a politikai aktorok nem fogják megváltoztatni a magatartásukat e téren (hiszen nem áll érdekükben), sőt, minden bizonnyal a média és a „politikafogyasztó" közönség sem fog változtatni attitűdjén (hiszen nem lehet kihagyni a képletből azokat a determinánsokat, amelyekről korábban beszéltünk). Ami minőségi változást hozhat, az a vita, és a vita kultúrájának megerősítése. A „szóvivői elemzések" helyett sokkal több elemzői vitára van szükség a közéletben, és sokkal több nyitottságra a különböző szekértáborokba tartozó értelmiségi szereplők részéről. Sajnálatos módon az elmúlt években nemcsak a miniszterelnök-jelölti vitákat kellett nélkülöznünk egy-egy általános országgyűlési választás előtt, de a politikai vitaműsorok is egyre inkább elkoptak vagy pusztán „csörtékké" (a szellemi középszernek plénumot biztosító, szórakoztató jellegű műsorokká) silányultak. Persze ebben is van politikai racionalitás, illetve piaci megfontolás, ám így a korábban említett *„párhuzamos valóságok"* között sokkal nehezebben alakíthatók ki átfedések, metszéspontok, s ez végső soron bezárkózáshoz, szubkultúrában való gondolkodáshoz, a helyzetértékelés korlátosságához és az adaptivitás hiányához vezet. Szintén komoly problémát jelent a relativizálás, amit egyszerre köthetünk a szubjektivitáshoz és az értéksemlegességhez (valójában értékmentességhez). Ebből is következik, hogy az elemzői objektivitás és az értékorientált attitűd közel sem kibékíthetetlenek, ám a szubjektív értékelés jól megfér az értékmentesség és az érdekközpontúság mellett. Feladata-e az elemzőnek, hogy moralizáljon? Elemzői minőségében semmiképp sem, kivéve akkor, hogyha a moralitás/moralizálás maga is része az elemezni kívánt jelenségnek. Emberi minőségében mindenki moralizálhat, és általában a közéleti szereplők részéről sem volna bölcs dolog lemondani a morális ítéletalkotásról, ugyanakkor azt nem lehet a politikaértelmezés vezérfonalává tenni, mert szükségképpen „pártossá" teszi magát az elemzést, ami pedig semmiképp nem szakmai vagy tudományos.

„Az »elemzői társadalom« sem mentes személyes meggyőződésektől, értékorientációktól és – sajnos – a pártpolitikai logikától sem, így az elemzői viták (már amennyiben mutatkozik rájuk igény) eredménye gyakran »süketek párbeszéde« lesz."

Sokan felvetik az értelmiség felelősségét a kialakult helyzetben. Részben igazuk van, ám látni kell, hogy ez egy többtényezős játék, és sem a hatalom és annak politikai erőtere, sem a hatalom gyakorlásának módját, minőségét nagyban befolyásoló társadalmi (választói) magatartás nem kedvez a pozitív irányú változásnak. Mi sem bizonyítja jobban, hogy a társadalom milyen távol került a *„polgári Magyarország"* jövőképének megvalósításától. Hogyan is lehet egy széles, polgári attitűddel és öntudattal rendelkező társadalmi réteg nélkül, a jelen viszonyok közepette több felelősséget elvárni az értelmiségtől, és több önmérsékletet a politikai osztálytól? A személyes kvalitások, meggyőződések persze számítanak, hiba is volna elvitatni. Ugyancsak hiba volna, ha ezt a gondolati vezérfonalat önigazolásra, önfelmentésre próbálná felhasználni az értel-

miség. Ugyanakkor látni kell, hogy ebben a rendszerben minden szereplő magatartását kölcsönös függőségek és kényszerek igazgatják, és nem lehet érdemleges változásra számítani, csak akkor, ha valamilyen szerencsés történelmi pillanat folytán – megérezve a változás szükségességét – a társadalom (legalábbis annak aktív többsége) egyszerre, együtt képes mozdulni. Az értelmiség – akárcsak *A 19. század költői* – irányjelző szerepe nélkül egy ilyen változás elindítása nehéz és kétséges vállalkozás. Minden polgári berendezkedés alapja az állampolgári felelősség és a szolidaritás erényeit gyakorló, széles középosztály. A mindenkori kormányoknak úgy kell alakítaniuk saját gazdaság- és társadalompolitikájukat, és úgy kell – fontosságának megfelelően – kezelniük az oktatásügy területét, hogy ezek az erőfeszítések e cél irányába mutassanak. Sokan felvetik: vajon egy erős, autonóm szereplőkből álló, öntudatos választói tömeg megléte érdekében áll-e a hatalomnak? Meggyőződésünk, hogy igen. A polgári felfogás ugyanis nem a hatalom számára kihívás, csupán a jelenlegi hatalomfelfogás számára – ami a kormánypárthoz való lojalitásra, a függőségekre, a javarészt múltban gyökerező megosztottságra és a választók félelmeire épít. Pártállástól függetlenül érdemes feltennünk magunknak a kérdést: vajon mikor álltunk közelebb a *„polgári Magyarországhoz"*, az ezredfordulón, vagy ma? Vajon nyolc év szocialista-liberális és hét év Fidesz-kormányzás után közelebb jutottunk-e az áhított jövőképhez? Egyáltalán ez a cél lebeg-e még a szemünk előtt? Mi az, amin mindenképp változtatnunk szükséges, s vajon azok a vezetők, akikbe bizalmunkat helyeztük, készen állnak-e arra, hogy ennek a változásnak ne csak ne képezzék gátját, de álljanak élére? A polgári lét teremtő felelősség, amely nemcsak hitekre, reményekre és elvárásokra épül, de cselekvőképes tenni akarásra is.

polgári magyarország (a „polgári társadalom" víziója)

Amikor társadalom-felfogásról, programadó jövőképről beszélünk, gyakran előkerül a *„polgári Magyarország"* víziója. Ezt a fogalmat számos aspektusból vizsgálhatjuk: *1)* a választási programon és kormányzati cselekvésen keresztül (elsősorban az úgynevezett polgári kormányok időszakát tekintve); *2)* vizsgálhatjuk egyfajta identitásképző narratívaként (ami adott esetben – miként egy kormányközeli elemző[29] fogalmazott – nem több, mint *„politikai termék"*); *3)* vizsgálhatjuk teoretikusan, ideológiai-társadalomfilozófiai szempontok mentén.

A polgári Magyarország esszenciája talán a republikánus polgári konzervativizmus eszméje mentén ragadható meg leginkább. A polgári republikanizmus középpontjában két fogalom áll: az állampolgári felelősség és a közösségi (kommunitárius) gondolat. Az egyén egyszerre autonóm és közösségi szereplő: autonóm szereplőként felelősséget visel egyéni döntéseiért, tisztában van kötelezettségeivel és jogaival, és e tudatosság mellett betartja és gyakorolja is azokat. Közösségi szereplőként a közérdeket képes és hajlandó saját érdekei és ambíciói elé helyezni, az egyéni fejlődés, boldogulás keresése mellett szemléletének meghatározó eleme a kollektív identitás (például helyi közösséghez tartozás, nemzeti gondolat) megélése, a polgártársakért, a közösségért való felelősségérzet, szolidaritás. E társadalmi modell kialakulásának, fennmaradásának a legnagyobb akadályai a következők:

– túlzott individualizmus, egyéni önzés, a társadalom atomizálódása (a közösségi gondolat, a szolidaritás ellen hat);

– túlközpontosított, túlterjeszkedő, atyáskodó állam, ami nem autonóm polgárokként, csu-

pán alattvalókként tekint az állampolgárokra, s nem értük van, hanem önmagáért;

– érdemelvű (meritokratikus) szemlélet helyett a kiválasztódás, érvényesülés egyéb módja (előjogok, plutokrácia, nepotizmus, az alkalmasság kritériumait felülíró lojalitás);

– társadalmi infantilizmus (felelősség hárítása, önszerveződés és öngondoskodás helyett paternalizmus,[30] etatizmus iránti igény);

– éles társadalmi-gazdasági státuszkülönbségek a társadalmi mobilitás alacsony fokával (eltérő perspektíva, éleződő ellentétek);

– autonómia hiánya, dependencia (a társadalmi érdekérvényesítés alacsony foka, egzisztenciális félelmek és kiszolgáltatottság);

– eltérő kulturális minták, amelyek megnehezítik a társadalmi együttélést (a kohéziót teremtő, hagyományos értékek kiüresedése, a társadalmi integráció gyengesége, erkölcsi relativizmus, zárt kulturális, szociokulturális minták szerint élő partikularizmus);

– a közbizalom alacsony foka, bizalmi deficit a demokratikus intézményekkel, a hatóságokkal és a nyilvánosság bizonyos plénumaival szemben;

– az elit nem törekszik valódi társadalmi párbeszédre, a civil társadalom döntéshozatalba való bevonására, nem szolgáltat inspiráló mintákat;

– a közerkölcs és közmorál leromlása és viszonylagossá válása a társadalmi élet szinte minden szférájában (a magánszférát azonban érdemes ettől különválasztanunk, hiszen abba az állam csak különleges, indokolt esetben avatkozhat be);

– a biztonságnak a szabadság fölé rendelése és a hatalomnak a jog fölé rendelése.[31]

Ha áttekintjük ezeket az akadályozó tényezőket, könnyedén ráismerhetünk a mai magyar viszonyokra.

A polgári republikanizmus ideájának egyik fontos pillére az állampolgári nevelés, melynek középpontjában a társadalmi ismeretek elsajátítása, a polgári erényekre[32] és közösségi szellemre, a helyes közjófelfogásra való nevelés áll. Ennek megfelelően az iskolai oktatás a szükséges tudás, készségek elsajátítása mellett az állampolgári nevelésre is nagy gondot fordít. Ez a nevelés lehetőleg ideológiamentes, ekképp „kurzusfüggetlen", ám szükségképpen értékorientált. A diákok állampolgárság-tudatában a jogok és a kötelezettségek hasonló hangsúllyal jelennek meg. Az elméleti oktatás mellett a közösségi munka gyakorlata (meghatározott óraszámban) is beépül a tanrendbe. Modellünkben a polgárok magukénak érzik az államot, amely társulásuk által létrejött,[33] önkormányzó politikai közösségként értelmezhető. Az állam szavatolja a polgárok biztonságát, szabadságát, perspektívát teremt a boldoguláshoz, miközben megőrzi az elődök anyagi és szellemi hagyatékát, s gyarapítja azt. Az adórendszer, a szociális rendszer, a közpolitikai megoldások az ösztönzést, a társadalmi kohézió erősítését, a lehetőségek megteremtését szolgálják. A szabadságról, a kormányzásról, az állampolgári felelősségről (részvételről) való gondolkodás mentén tehát jól megragadhatók azok a különbségek, amelyek ezt az éthoszt, ezt a modellt jellemzik. A politikai kultúra irányából történő közelítés mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a demokratikus intézmények szerepét (valamint a beléjük vetett állampolgári bizalmat) sem, melyek védenek minket az önkénytől. A *„polgári Magyarország"* tézise lényegét tekintve négy fogalommal leírható: szabadság, felelősség, érdemelvűség és közösségi gondolat.

✣

Fentebb leszögeztük: a polgári lét teremtő felelősség, az értelmiséget pedig át kell, hogy hassa egy konstruktív, kritikai attitűd, ami a

dolgok természetének feltárására, megértésére és leírására, esetleg konkrét javaslatok megfogalmazására sarkallja. Gondolkodónak lenni annyit tesz, mint folyamatosan kételkedni, és mégis törekedni a megismerésre. Az értelmiség szkepszise nem pusztán attitűd, hanem az igazsághoz vezető ösvény, ami bővelkedik az önreflexióban, s mentes az önhittségtől. Az értelmiségi szerepet nem lehet megörökölni, megvásárolni, tanulni kell, és legfőképp hűnek maradni hozzá. A műveltség, az intellektuális tevékenység önmagában nem tesz valakit értelmiségivé, ahhoz szükség van a közösségi tudaton és az egyéni felelősségérzeten alapuló társadalmi szerepfelfogásra. Az értelmiség felismeri a manipulációt, érzékeny a hatalom természetének változására, idegen tőle a rajongás, az a fajta vallásos áhítat, ami az utóbbi időszakban a politikába is befészkelte magát, nem kis mértékben beszűkítve a racionális választás, az érdemi közéleti diskurzusok lehetőségét. A hatalom kegyeit kereső értelmiség társadalmi funkcióját tekintve valójában nem tekinthető értelmiségnek, hiszen az értelmiségi lét két fontos aspektusát nélkülözi: az autonómiát és a társadalom, a nemzeti közösség iránti felelősséget. Az értelmiség mai állapotának, szerepvesztésének okai legfőképp ennek a szerepfelfogásnak a hiányára vezethetők vissza, noha kétségtelenül fontosak a „külső körülmények" is: a biztos egzisztencia nyújtotta függetlenség, valamint az a társadalmi közeg, amiben tevékenységüket kifejtik. Az értelmiség kritikus partnere a mindenkori demokratikus kormányzatoknak, és szenvedélyes ellenfele a közérdeket, társadalmi autonómiákat és a polgári szabadságjogokat háttérbe szorító rezsimeknek.

„A műveltség, az intellektuális tevékenység önmagában nem tesz valakit értelmiségivé".

Jegyzetek

[1] Társadalmi szerződéselméletről ebben a korszakban természetesen még nem beszélhetünk. A kifejezést analitikus értelemben használom.

[2] Ehelyütt fontos distinkciót tenni a polgárság státusz-, eszmény- és osztályfogalma között. Magyarországon például a városi polgárság relatíve csekély politikai súlya és össznépességen belüli létszáma miatt a „polgári forradalom" hajtóerejét a kis- és középnemesség adta.

[3] Bibó István: *Válogatott tanulmányok I–IV. Értelmiség és szakszerűség.* On-line: http://mek.niif.hu/02000/02043/html/334.html (utoljára megtekintve: 2017. május 8.). [Első megjelenése: *Tiszatáj* (Szeged) I. évf 6. sz. (1947. június) 1–11. o.]

[4] Uo.

[5] Maga a francia *bourgeois* kifejezés „városlakót", „városi polgárt" jelent.

[6] 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról. Hatályon kívül helyezte a 2011. évi CLXXXIX. törvény.

[7] Sik Endre – Szeitl Blanka: Polgárság a mai Magyarországon. On-line: http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2016 (utoljára megtekintve: 2017. május 8.).

[8] A Fidesz – Magyar Polgári Párt 1998-as választási programjában hirdette meg a „polgári Magyarország" jövőképét.

[9] Tóth István György: Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. On-line: http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/04tothi.pdf (utoljára megtekintve: 2017. május 8.).

[10] Tóth István György: Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. *Társadalmi riport* (Budapest) 2016, 76. o.

[11] Uo. 83. o.

[12] Az „Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban" című 108836. sz. NKFI Hivatal által támogatott (OTKA) kutatás eredményei alapján.

[13] Sik Endre – Szeitl Blanka: Polgárság a mai Magyarországon. *Társadalmi riport* (Budapest) 2016, 116. o.
[14] Uo. 117. o.
[15] Orosz Fruzsina: Az értelmiség szerepe és felelőssége Bibó István gondolatvilágában. *Zempléni Múzsa* (Sárospatak) V. évf. 2. (18.) sz. (2005. nyár) 5–11. o.
[16] Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem*. Budapest, 2005, Európa Könyvkiadó.
[17] Uo. 263–264. o.
[18] Uo. 265. o.
[19] Uo. 266–267. o.
[20] Johnson, Paul: *Értelmiségiek*. Budapest, 1999, Európa Könyvkiadó, 10. o.
[21] Francis Fukuyama amerikai politikatudós, politikai közgazdász és író *A történelem vége és az utolsó ember* (1992) című kötetében amellett érvelt, hogy a nyugati liberális demokráciák, a szabad versenyes kapitalizmus és a nyugati életmód az emberiség szociokulturális fejlődésének csúcsát jelentik.
[22] Alan Sokal – Jean Bricmont: *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal.* Budapest, 2000, Typotex, 14. o.
[23] Orbán Viktor miniszterelnök 2014. július 25-ei, Tusnádfürdőn, a Bálványosi Nyári Szabadegyetemen elmondott beszédében kifejtette, hogy *„ilyen értelemben tehát az az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális állam, nem liberális állam”*, bár a kontextusból kiderül, hogy ez a modellkísérlet nem a liberális demokrácia antitézise kíván lenni.
[24] Orbán Viktor 2016. március 15-én elmondott ünnepi beszédében *„rejtőzködő, arctalan világerőkről”* értekezett.
[25] *„Brüsszel”*, a *„brüsszeli bürokrácia”* (az EU intézményei), Soros György és *„ügynökei”* (általában a kormányzattal kritikus politikai erők, civil aktivisták), *„a migrációt szervező és támogató NGO-k”*, valamint Gyurcsány Ferenc.
[26] Bibó István: i. m.
[27] Jó példát szolgáltatnak erre a politikai nézetkülönbségek miatt megromlott barátságok, munkahelyi légkör, családi szféra, illetve azok a karaktergyilkossági kísérletek, amelyek során ellenzéki politikusok magánszféráját éri támadás (például megfigyelés és lesifotósok, majd kormányközeli lapokban megjelenő képes beszámolók, álhírek).
[28] Török Gábor: 515. Nekrológ. *Törökgáborelemez* (blog), 2015. március 15. http://torokgaborelemez.blog.hu/2015/03/15/515_nekrolog (utoljára megtekintve: 2017. május 8.).
[29] G. Fodor Gábor kormányközeli elemző, a Századvég Alapítvány stratégiai igazgatója nyilatkozta a *Magyar Narancs*nak (2015. február 19-én megjelent lapszám), hogy *„a jobboldali értelmiségiek közül sokan vannak abban a tévedésben, hogy a »polgári Magyarország« hívószót politikai realitásnak gondolják, pedig az természete szerint politikai termék volt. Ők még ma is azt gondolják, hogy az 1998 és 2002 közötti Magyarország valóban polgári Magyarország volt. Ez óriási tévedés.”*
[30] Kant a paternalizmust a szabadság ellenségeként írta le, mivel az sérti az emberek *„egyenlő méltóságát”*, vagyis azt a képességet, hogy önmagukért és önmaguk által döntsenek és válasszanak – szemben egy felettes szereplővel (hatalommal), amely helyettük eldönti, mi az üdvös a számukra. Ráadásul, ami veszélyesebb: az autonómia hiánya morális felmentést is adhat.
[31] Ha a (relatív) szociális biztonságot helyezzük előtérbe, gondolhatunk a „gulyáskommunizmus” példájára, ha pedig a civilek elleni támadások, merényletek megelőzéséről, elhárításáról beszélünk (sajnálatos módon aktuális), jó példát szolgáltatnak a „nyugati világban” a terror elleni harc jegyében meghozott jogszabályi változtatások.
[32] A téma kibontásakor a mai társadalomfilozófia alapvetései mellett olyan antik és klasszikus gondolkodók téziseire alapozhatunk, mint Periklész közszolgálatot magasztaló gondolatai, a Római Köztársaság polgáraival szembeni elvárásai közhivatal viselésével összefüggésben, vagy épp Locke, Rousseau és Montesquieu, a tengerentúlon Jefferson és Madison felfogása a polgári erényekről. A nemzeti ébredésnek és a polgári átalakulás időszakának hazai zászlóvivői szintén inspirálóak lehetnek e törekvés beváltásában (lévén a nacionalizmus és a liberalizmus ebben az időszakban még számos tekintetben „fegyvertársak” voltak).
[33] A társadalmi szerződéselméletek ragadják meg analitikus módon e társulások okát, célját és miléntjét.